

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav světových dějin

Historické vědy – obecné dějiny

Ondřej Žíla

„Jedna si jedina moja domovina“?

Etno-demografické proměny Bosny a

Hercegoviny

v letech 1945–2012

„You Are the One and Only Homeland I have“?

Ethno-demographic Changes

in Bosnia and Herzegovina 1945–2012

Teze

Vedoucí práce: doc. PhDr. Jan Pelikán, CSc.

Praha 2013

Předmět a cíle disertační práce

Disertační práce „*Jedna si jedina moja domovina?*“ *Etno-demografické proměny Bosny a Hercegoviny v letech 1945–2012* analyzuje populační vývoj tří konstitutivních národů Bosny a Hercegoviny, proměny etnického proporčního zastoupení bosenské populace v důsledku rozdílného demografického chování a prostorové dopady nucených migrací v rozmístění obyvatelstva po skončení občanského konfliktu v 90. letech 20. století. Hlavní pozornost je zaměřena na porovnání vývoje etno-demografické struktury socialistické Bosny a Hercegoviny se stavem v zemi po válce. Současné demografické charakteristiky obyvatelstva a stávající etnické složení země přitom zůstávají zcela zásadně ovlivněny průvodními jevy konfliktu: tzv. nucenými migracemi a etnickými čistkami. Práce v sobě komponuje dva základní přístupy. Přístup „shora“, jenž se soustředí na charakteristiku role západních velmocí v poválečném mírotvorném procesu, a obzvláště pak na rozbor jejich ústředního cíle – obnovy původní etnické heterogenity prostřednictvím řízené repatriace utečenců a zhodnocení jeho celkové zdařilosti. Tento přístup je konfrontován s nedostatečně komplexně reflektovaným pohledem „zdola“, tj. z pozice samotných navrátilců. V jeho rámci jsou analyzovány překážky, s nimiž se repatrianti během návratu potýkali, a potíže, které ovlivnily dlouhodobou udržitelnost repatriace v místě původního bydliště. Pozornost výzkumu úspěšnosti repatriačního procesu se soustředila převážně na analýzu klíčového tzv. menšinového návratu Bosňáků a Srbů a s ním spojených potíží.

S ohledem na záměr výzkumu a přehlednost byla práce rozdělena do tří oddělených tematických částí. V první části práce jsou v souvislosti s demografickými a etnickými proměnami sledovány dva základní cíle. V důsledku dynamického populačního vývoje detailně zachycují prostorové proměny rozmístění obyvatelstva BaH v letech 1971–1991, poukazují na prohlubující se kontrast mezi živelným růstem měst a postupným populačním úpadkem venkova a lokalizují oblasti postižené tímto depopulačním procesem. Výsledná zjištění pak vedla k závěru, že odlišné demografické chování konstitutivních národů souběžně ovlivnilo nejen jejich konečný podíl na bosenské populaci, ale způsobilo i (místy zásadní) změny v etnickém proporčním zastoupení v jednotlivých regionech.

Druhá část disertace se věnovala občanskému konfliktu. Jejím cílem nebylo obšírně popisovat válečný průběh, ani podrobně analyzovat jednotlivé geopolitické plány a záměry bojujících stran, ale spíše – s ohledem na předchozí část disertace – zdůvodnit, kde a proč v prostoru BaH k etnickým čistkám docházelo. S tím se pojila i nutnost zhodnotit demografické následky války, tj. vypořádat se s rozdílnými interpretacemi odhadů počtu obětí a stanovením celkového rozsahu nucených migračních pohybů.

Základní příčina, proč byly veškeré otázky spjaté s etno-demografickým vývojem až doposud natolik zpolitizované, spočívala v dlouhodobém odkladu realizace prvního poválečného sčítání. Absence jakýchkoliv relevantních dat tak ponechala politickým elitám konstitutivních národů, ale i představitelům mezinárodního společenství volné pole působnosti v jejich velmi subjektivním a vzájemně rozporuplném výkladu. Přestože ke sčítání nakonec v říjnu 2013 došlo, definitivní výsledky budou pravděpodobně známy nejdříve v roce 2015.

Z těchto důvodů bylo nutné k výzkumu etno-demografické situace v BaH v poválečném období využít vedle rozboru primárních zdrojů a sekundární literatury další metody – sondážního terénního šetření. Komparace zjištění z terénu s primárními prameny a poznatky ze sekundární literatury sledovala dva klíčové cíle. Prvním bylo ověření celkové úspěšnosti minoritní návratnosti utečenců v rámci repatriční strategie, kterou nastavilo mezinárodní společenství. Předkládaný disertační projekt komplexně zkoumal průběh repatriačního procesu, jeho celkovou zdařilost a výpovědní hodnotu statistických materiálů, které průběžně vykazovaly příslušné mezinárodní organizace (UNHCR a OHR). Tyto záměry byly prověřovány na relativně širokém vzorku případových studií, jež splňovaly určitá předem stanovená kritéria. Zdůrazňeme, že výzkum se týkal výhradně okresů rurálního typu a jejich urbánních centrálních sídel. Úspěšnost návratnosti utečenců do větších měst typu Sarajeva, Banja Luky, Mostaru, Tuzly atd. nebyla v rámci bádání v terénu z důvodu praktické proveditelnosti zkoumána a detailněji ověřována.

Druhým cílem výzkumu v poválečném období bylo ověřit dlouhodobou udržitelnost návratu uprchlíků v původním bydlišti. Jako zcela zásadní se v této souvislosti totiž objevila otázka, do jaké míry prosazovaná strategie mezinárodního společenství (tj. zajištění fyzického návratu utečenců skrze restituci a rekonstrukci zničených nemovitostí a základní infrastruktury) zastínila neméně podstatnou nápravu socioekonomických podmínek v místě návratu. Tedy nakolik politická a socioekonomická situace příslušného regionu podmiňovala a ovlivňovala dlouhodobé (či trvalé) setrvání repatrianta v místě návratu.

Především na základě zjištění z terénních výzkumů pak shrnuji celkové prostorové dopady nucených migračních pohybů a odhaduji aktuální etnické uspořádání obyvatelstva i stávající demografický potenciál země. V závěru nakonec vznáším otázku, zdali ústřední cíl daytonské dohody – návrat utečenců do svých domovů – lze považovat za úspěšný či nikoliv. Dovětek práce je pak věnován charakteristice politického a společenského klima postdaytonské BaH a prognóze dalšího možného vývoje země.

Shrnutí výzkumu a závěry disertační práce

BaH prošla po druhé světové válce bouřlivým modernizačním rozvojem, jenž výrazně ovlivnil nejen prostorové rozmístění bosenského obyvatelstva, ale i jeho základní demografické komponenty (přirozený a územní pohyb). Společenské proměny lze označit za radikální, obzvláště pokud přihlídneme k výchozím podmínkám (tj. ke stále ještě tradiční agrární společnosti). Hustota osídlení se v důsledku modernizace začala v období Titovy Jugoslávie výrazně geograficky polarizovat, neboť průmyslová výroba lokalizovaná ve městech přitahovala pracovní sílu z venkova. Tento „útěk“ se nepodařilo navzdory investičnímu úsilí a snaze zlepšit tamní životní podmínky do rozpadu jugoslávské federace zredukovat. Naopak v době vzrůstajících hospodářských potíží státu, jež postupně silně omezily finanční podporu a příliv dotací, se rozdíly v socioekonomické úrovni jednotlivých regionů BaH dále prohlubovaly.

Proměny osídlení se s ohledem na určité zákonitosti v etnickém rozmístění bosenskohercegovského obyvatelstva nedotkly konstitutivních národů rovnoměrně. Směry vnitřních přesunů měly na jednotlivé etnické skupiny naopak výrazně selektivní účinky s nejvyšší účastí srbské a chorvatské populace. Jejich zvýšená emigrace, oproti relativně slabé prostorové mobilitě muslimského obyvatelstva a značné rozdíly v přirozeném přírůstku (v průběhu 80. let vykazovali Muslimové oproti Srbům a Chorvatům téměř dvakrát vyšší hodnotu) zvyšovaly v bosenském prostoru socioekonomickou a demografickou nerovnoměrnost. V regionech postižených výrazným exodem se prohluboval depopulační proces, což oslabovalo výsledný populační potenciál Srbů a Chorvatů v BaH.

Srovnání základních socioekonomických parametrů (změny hustoty zalidnění, počtu obyvatel, podílu rodáků, atd.) dokumentovalo vzrůstající kontrast mezi regiony. Analýza těchto indikátorů za poslední dvě desetiletí před rozpadem socialistické Jugoslávie doložila, v jakém rozsahu se osídlení a hospodářské využití bosenského prostoru přetvořilo. Kromě pozorované sílící dichotomie růstové a okrajové oblasti (resp. jádrové oblasti a periferie) pozorujeme prostorovou nerovnováhu v tzv. severo-j jižní zonalitě v podobě písmena T, která je stanovena fyzickogeografickými podmínkami. Nerovnoměrnost regionální diferenciace BaH měřená změnami v prostorovém rozložení obyvatelstva se v období socialistické Jugoslávie do roku 1991 (podobně jako v některých dalších jugoslávských republikách) neustále zvyšovala.

Přestože vnitřní migrační přesuny přispívaly k multikulturalitě bosenských měst, etnická heterogenita se v zemi celoplošně dále nezvyšovala. Bosenskohercegovská společnost mimo města zůstávala – navzdory snahám Titova vedení plošně prosadit ideu „bratrství a

jednoty“ – etnicky a nábožensky rozparcelovaná. Venkovská společenství, která vůči sobě po staletí zachovávala zřetelný odstup, žila jedna vedle druhých, aniž by se výrazněji mísila, či dokonce slučovala. Tuto skutečnost potvrzovalo i relativně slabé zastoupení národnostně smíšených manželství. Etnicky a nábožensky odděleným společenstvím ale nečinilo výraznější problém vzájemně spolupracovat a harmonicky koexistovat.

Tato situace se začala měnit na úplném konci 80. let, kdy se v důsledku politické a hospodářské krize socialistické Jugoslávie zvyšovalo mezietnické napětí. Rostoucí sebevědomí muslimské elity proměnilo v této době jejich postoj k multikulturálnímu pojetí BaH. Vysocí funkcionáři SKJ muslimského původu názorově kolísali mezi doposud prosazovanou koncepcí integrální multietnické a multikulturní země a ideou muslimského státu, jež kalkulovala s demografickou „výhodou“ muslimského národa (v 80. letech tvořili již více než 40 % bosenské populace). Obavy početně oslabujících bosenských Srbů a Chorvatů z dominance Muslimů, které úspěšně posilovala rétorika nacionalistických elit, byly v letech 1990–1992 jedním z důvodů, proč následně vypuknula ničivá občanská válka. Demografická dynamika (tj. početní růst Muslimů a úbytek Srbů) tedy sice sama o sobě netvořila a priori rozbušku konfliktu, nicméně přispěla k eskalaci etnického napětí a rozpoutání války. V atmosféře nacionalistické propagandy, šíření strachu a vzájemné mezietnické demonizace sehrálo povědomí o populačním úpadku důležitou roli nejen v úvahách o novém geopolitickém uspořádání země, ale i v přímé mobilizaci „svého“ národa.

Vzhledem k tomu, že se v průběhu socialistické éry značně modifikovalo etnické složení BaH, byly ke stvrzení vlastního „historického“ práva použity účelově vybrané, zkreslené, či zcela zavádějící argumenty. Vyhrocené diskuse se primárně točily kolem otázky, který národ si může to které teritorium BaH více nárokovat. Absolutní národnostní většina v BaH v roce 1991 přitom existovala pouze na nejnižší hierarchické úrovni, tj. na úrovni sídel či tzv. *mjesnih zajednic*; složení obyvatelstva z pohledu okresů bylo etnicky rozmanité. Na základě pochybných argumentů došlo v průběhu konfliktu k nejdrastičtějším atakům vůči civilnímu etnicky menšinovému obyvatelstvu, a to obzvláště v místech, kde se v předchozích dvaceti letech nejvýrazněji měnilo proporční zastoupení jednotlivých národů. Etnické čistky představovaly extrémně nehumánní prostředek, jehož prostřednictvím se zajišťovaly nejen geostrategické plány bojujících stran, ale i utvrzovala (či „obnovovala“) přináležitost určitého regionu k příslušnému národu. Teritoria, ve kterých Muslimové Srbům v posledních desetiletích před vypuknutím konfliktu nejvíce demograficky konkurovali a která se současně nacházela v těsné blízkosti regionů se srbskou dominancí, se stala prvními cíli vojenských

útoků. Mezi oslabením početního zastoupení (srbského národa) a stupněm násilností lze proto pozorovat zřetelnou souvztažnost (viz např. oblast Podriní či Prijedoru).

V komplikované a krajně nepřehledné občanské válce v BaH nelze následkem mediálních manipulací a neucelené dokumentace objektivně zhodnotit rozsah násilností, které postihly civilní obyvatelstvo jednotlivých válčících stran. Ačkoliv se na etnických čistkách podílely všechny strany konfliktu, z důvodu větší materiální a technické vybavenosti srbských a chorvatských vojsk byli násilí v mnohem vyšší míře vystaveni Bosňáci, přičemž některá z jimi kontrolovaných území se ocitla v několik let trvajícím obležení.

Etnický konflikt, v jehož důsledku uprchla z domova více než polovina populace BaH, zapůsobil na předválečný urbanizační trend jako radikální „sociální urychlovač“. S ohledem na charakter konfliktu, tj. na úsilí o etnickou homogenizaci prostoru, se velmi razantně měnil obraz geografického rozprostření obyvatelstva v zemi. Hromadný úprk z venkovských oblastí současně doprovázela intenzivní urbanizace. Oboustranné pohyby migrantů nejen etnicky homogenizovaly společenství ve městech i na venkově, ale současně je i sociokulturně promísily. Tak například Srbové ze Sarajeva odešli do rurálních regionů Republiky srbské (do zázemí měst Bijeljina, Višegrad, Zvornik); bosňácká populace z venkovských regionů se naopak hromadně usazovala v sarajevské kotlině. Tyto násilně vynucené migrační toky doprovázelo svévolné obsazování cizího majetku. Utečenci se museli přizpůsobovat podmínkám doposud neznámého prostředí (město vs. venkov). Adaptace venkovanů, kteří utekli do měst, byla značně obtížná nejen pro ně samotné, ale i pro zdejší původní obyvatelstvo.

Nepřehledný průběh občanské války v BaH ukončily až mírové dohody uzavřené v Daytonu v listopadu 1995. Garance, ke kterým se velmocenské státy v souvislosti s repatriací utečenců v BaH zavázaly, dosahovaly v kontextu mírových řešení válečných konfliktů uzavřených od konce druhé světové války zcela jedinečného rozsahu. Přislíb zajištění návratu všem utečencům do původního domova vykryštoval pod tlakem dramatického průběhu konfliktu a především jeho mediální reprodukce na Západě. Mezinárodní představitelé se v mírové dohodě zavázali „znovu-promísit“ etnickou mapu této bývalé jugoslávské republiky nejen na základě zidealizovaných představ o multietnické harmonii BaH, ale především z důvodu vlastních strategických zájmů a patrně i iracionálních či naopak pragmatických pohnutek. Mezinárodní společenství mělo díky převažujícímu historicko-mediálního diskursu představu, že pokud má BaH fungovat jako životaschopný stát, musí dojít k reintegraci válkou rozrušené společnosti. Proto také důrazně prosazovalo zajištění tzv. menšinového návratu, který považovalo za základ rekonstrukčního i

usmiřovacího procesu, pomocí něhož mělo být obnoveno původní národnostní složení země. Architekti mírové smlouvy věřili, že teprve v okamžiku úspěšné repatriace utečenců může dojít k pozvolné reintegraci společnosti, a tím i k usmíření jednotlivých národnostních komunit. Nicméně přijatý závazek zajistit návrat všech utečenců do původních domovů představoval v dosavadní mezinárodněprávní praxi mimořádný precedent, jímž si mezinárodní společenství nastavilo měřítko úspěšnosti mírového rekonstrukčního procesu velmi vysoko.

Zatímco vize Západu o obnovení multietnické BaH se v mírové smlouvě promítly vcelku jednoznačně, způsob jejich provedení zůstával nejasný. Mezinárodní společenství, které zformulovalo politický a socioekonomický rámec současné BaH, patrně do značné míry neporozumělo tomu, v jakých podmínkách žilo obyvatelstvo jedné ze šesti svazových republik bývalé Jugoslávie. Příslib nápravy situace a zajištění návratu do „normálu“, tj. obnova původní multietnicity prostřednictvím repatriace utečenců poukazyvaly na zájem Západu napravit válečné škody. Avšak obnova země probíhala po roce 1995 v mantinelech předválečného uvažování a ne v nově nastavených podmínkách, které vytvořil nejen samotný konflikt, ale i rozpad jugoslávské federace a v neposlední řadě také ukončení bipolárního systému.

Mezinárodnímu společenství navíc od počátku chyběla ucelená a racionální repatriační strategie, jež by mohla deklarované cíle smysluplně uskutečnit. Naopak lze pozorovat zcela zřetelný rozpor mezi rozsahem deklarovaných závazků a ochotou velmocenských států je v rekonstrukčním období naplňovat. Oficiální závěry mezinárodních konferencí, které se realizací návratu zabývaly, totiž zůstávaly spíše v rovině prázdných proklamací. Protektoři v případě repatriačního procesu improvizovali, měnili svůj přístup pod tlakem vnitřních i vnějších okolností a pravděpodobně jim nepříliš dostatečně docházela tíže příslibů, ke kterým se v Daytonu zavázali. Tomu odpovídala i realizace mnohdy zcela nesystematických, netransparentních a především značně neefektivních konkrétních programů návratu utečenců.

V důsledku těchto neúspěšných pokusů, které měly oživit původní multietnický charakter země, začali západní představitelé repatriačního procesu čím dál více politizovat. Potřeba dokumentovat „zdařilost“ jimi nastavené repatriační politiky se projevila v prezentaci statistických dat celkového počtu registrovaných navrátilců jako hmatatelného důkazu, pomocí něhož byl dokládán úspěch. Přestože tyto oficiální údaje sehrály v interpretaci úspěšnosti repatriačního procesu z pohledu mezinárodního společenství určující roli, o výsledné zdařilosti návratu utečenců rozhodně nevypovídaly. Jinak řečeno: Kvantitativní údaje, které poměřovaly výsledný úspěch repatriačního procesu, nehodnotily „udržitelnost“

jednotlivých návratů. „Úspěšný“ navrátilce, kterého statistiky evidovaly v den repatriace, se totiž z rozličných důvodů posléze opětovně přesunoval jinam (viz dále druhý cíl výzkumu).

Minoritní návratnost se tak v konečném důsledku stala jakousi „hrou s čísly“. Tomu odpovídal i postoj protektorů, kteří repatriační proces čím dál více považovali za „technickou“ záležitost, jež v drtivé většině případů (chybně) končila v okamžiku statistického vykazání návratu utečence. Ignorovali tak skutečnost, že se jedná o dlouhodobý a komplexní proces vyžadující nutnou kooperaci nejen klíčových aktérů, tj. uprchlíků, ale i obyvatel, kteří obsadili jejich domovy, místních autorit a mezinárodních organizací odpovědných za rekonstrukční programy. Mezinárodní protektoři zpolitizováním utečenecké problematiky (kategorický požadavek, aby etnicky většinové obyvatelstvo akceptovalo menšinový návrat) na místo důrazu na humánní rovinu (tj., že každý utečenec bez ohledu na to, zda se vrátí do předválečného domova, či se usadí jinde, má stejné právo žádat o pomoc) tudíž přijali obdobný model uvažování v etnických kategoriích, jaké aplikovaly třemi konstitutivními národy generované politické elity.

Výzkum úspěšnosti návratu utečenců je přitom silně limitován extrémně slabou výpovědní hodnotou repatriačních statistik (UNHCR, OHR-RRTF) a veškeré dílčí evidence navrátilců, kterou vedly správní orgány. Všechny materiály se nejen velmi výrazně liší mezi sebou (mnohdy jsou dokonce zcela protikladné), ale – a to je obzvláště alarmující – neodpovídají ani reálné situaci v dané lokalitě. Menšinových navrátilců je ve skutečnosti mnohem méně, než tyto repatriační registry mezinárodních organizací a bosenských institucí avizují. Výzkum současně naznačil, že minoritní repatrianti se do původních domovů nevraceli rovnoměrně, přičemž početně úspěšněji se usazovali bosňáčtí navrátilci v Republice srbské než srbští repatrianti ve Federaci BaH.

Tento závěr odpovídá rozdílným postojům politických elit tří konstitutivních národů na uspořádání prostoru BaH. Bosňáci, Srbové a Chorvaté odlišně chápali, co pro ně znamená vymezený termín „domov“, tj. rozlišovali ve výkladu dvou pojmů: percepce širší a užší představy domova – tj. „domova“ a „vlasti“. Pojetí domova v kontextu srbského a chorvatského přístupu znamenalo žít mezi příslušníky jednoho národa na jednom etnicky „vyčištěném“ vlastním teritoriu. Širší pojem „vlast“ nicméně i nadále spatřovali v mateřských republikách. Muslimský diskurs je oproti tomu mnohem složitější a komplexnější. Bosňáci, jimž chybí návaznost na sousední mateřskou zemi, považovali za svou „domovinu“ (tj. „vlast“) *veškeré* teritorium BaH. Ze všech tří etnik se s tímto územím vcelku přirozeně a logicky nejsilněji identifikovali.

Do kompletního vyhodnocení celorepublikového statistického sčítání nelze objektivně konstatovat, jakým demografickým potenciálem daytonská BaH disponuje. Velmi těžko se tak můžeme s definitivní určitostí vyslovovat nejen k výsledné zdařilosti repatriačního procesu a celkovému objemu nucených migrací, ale i k populačním ztrátám v důsledku válečného konfliktu. Navzdory těmto skutečnostem lze proces návratu utečenců považovat za *de facto* ukončený. Domnívám se, že minimálně od roku 2004 můžeme ve shodě s proklamacemi jiných pozorovatelů konstatovat, že repatriační proces se ocitl ve své poslední uzavírací fázi. Repatriační záznamy a terénní pozorování jasně prokázaly, že uprchlíci, kteří měli zájem se vrátit, jsou již dávno zpět, další se hromadněji již vracet nebudou. Ačkoliv si mezinárodní společenství dlouhodobě odmítalo připustit výsledek repatriačního procesu, svým otálením a nejednoznačnými vystupováním v BaH nepřímo potvrzovalo, že agenda řízení návratu utečenců je ukončená.

BaH navzdory příslibu zajištění *Přílohy 7* zůstala i v poválečném období etnicky rozdělenou zemí. Z příkladů zkoumané úspěšnosti návratnosti v dílčích sondách lze shrnout, že převážná většina utečenců se vracela do míst, kde jejich národ zastával většinové postavení. Menšinoví repatrianti sice přispívali k utváření dojmu, že se na úrovni okresu daří obnovovat původní multietnickou různorodost, nicméně opštiny zůstaly při podrobnějším zkoumání rozparcelované a oddělené podle národnosti. Uprchlíci a vnitřní přesídlenci, kteří se „menšinově“ vraceli do rurálních regionů, směřovali téměř výhradně do obcí, kam se již dříve vrátili repatrianti stejné národnosti. Tyto etnicky menšinové enklávy se tak sice mohly populačně nepatrně rozrůstat, nicméně zůstávaly obklopeny národnostně odlišným etnikem, jež v daném okrese po válce dominovalo. Opticky sice tento stav působil dojmem, že daná lokalita nabyla částečně zpět své původní multietnicity, prakticky však nadále zůstala rozdělená mezi příslušné národy. Původní multietnicita se tudíž v naprosté většině venkovských oblastí nikterak neobnovila, přičemž se jí nepodařilo viditelněji rekonstruovat (až na několik výjimek) ani v urbánních sídlech.

Zvolenou repatriační strategii, resp. její upřednostnění lze navíc považovat za chybnou. Pozornost totiž byla zacílena především na zklidnění napjatých bezpečnostních poměrů, restituční otázku a rekonstrukci zničeného domovního fondu a infrastruktury. Mezinárodní společenství svou koncentrací na tyto priority nerefletovalo a neřešilo jiné neméně důležité problémy, které souvisely, jak jsme již konstatovali, s otázkou udržitelnosti každého jednotlivého návratu. Fyzický návrat utečenců totiž v žádném případě sám o sobě neznamenal zdárné a definitivní ukončení repatriačního procesu. Teprve prodlužující se délka období strávená v předválečném bydlišti, úspěšné zapojení se do tamních hospodářských

aktivit a početní síla komunity navrátilců prověřovaly, zda repatriant ve svém působišti trvale setrvá, či zda se v důsledku kombinace negativních faktorů (především neutěšené socioekonomické situace) odebere jinam. Jenže návratové programy zůstávaly omezeny na samotný průběh repatriačního procesu. Asistence ze strany mezinárodních organizací byla v momentě, kdy se repatriant fyzicky vrátil, většinou ukončena. Další existenční potíže navrátilce se již dále nemonitorovaly.

Na druhou stranu je ale zároveň třeba přiznat, že mezinárodní společenství ve snaze znovuvytvořit základní podmínky k životu i tak vynaložilo obrovské množství finančních prostředků. Úsilí co nejvěrohodněji obnovit fyzické prostředí sídel do podoby v předválečném stavu, se ale přetavilo do značně nepromyšlené, neucelené a nevyvážené rekonstrukční agendy, jež nedokázala racionálně vymezit stěžejní oblasti zájmu či stanovit, jaké objekty a infrastrukturu má smysl v tom kterém regionu prioritně rekonstruovat. Mnohdy se mechanicky obnovovaly původní objekty či infrastruktura, aniž by byla zjevná smysluplnost jejich dalšího využití (typickou ukázkou tvořily renovované, ale zcela nevyužité školy). Finančně nákladná snaha obnovit původní stav nekorespondovala se směry, kam se utečenci ve větším počtu navraceli. K nákladným rekonstrukcím správních budov a infrastruktury často docházelo v místech, která by obyvatelstvo velmi pravděpodobně postupně opouštělo, i kdyby k válce nedošlo.

Rozsáhlé změny v rozmístění obyvatelstva iniciované ještě před vypuknutím konfliktu a ústřední doprovodný prvek občanské války – etnické čistky, jež umocnily tzv. nucenou urbanizaci (tj. koncentraci obyvatelstva ve městech) – vytvořily markantní kontrast v podobě přelidněnosti nejvýznamnějších městských center a totálního vyliďnění periferních oblastí země. Vzhledem k tomu, že se do vyliďněných rurálních regionů vracely především starší osoby, můžeme předpokládat, že jejich nepříznivá věková struktura v následujících dvou či třech desetiletích velmi radikálně ovlivní populační vývoj těchto území. S jakkoliv velikým optimismem budeme hovořit o zdařilé menšinové repatriaci Bosňáků, Srbů a Chorvatů do vzdálenějších vesnic, nezapřeme skutečnost, že většina etnických enkláv v dohledné době pozvolna zanikne. Úspěšný minoritní návrat věkově starších osob odlišné národnosti tudíž v žádném případě z dlouhodobého pohledu neregeneruje multietnickou společnost. Periferní regiony se budou postupně geograficky rozšiřovat a současně se v nich stvrdí etnická homogenita.

Přesto však zřejmý závěr, že uprchlíci a vnitřně přemístěné osoby se mnohem početněji navraceli do měst než do rurálních sídel, nebyl z podrobného terénního výzkumu zcela jednoznačný. Proudů repatriantů se totiž v průběhu času různě měnily, tudíž nelze

kategoricky tvrdit, že menšinový návrat do měst měl po celé rekonstrukční období vždycky vyšší intenzitu a dynamiku než návrat na venkov. Pokud oba typy repatriace vzájemně porovnáme, pak můžeme dokonce konstatovat, že návrat do původně (monoetnického) venkovského sídla byl v mnohém snazší než návrat do města, jež před válkou mělo multietnický charakter. Tento fakt lze zčásti vysvětlit tím, že na venkově převažovalo soukromé vlastnictví, kdežto ve městech lidé častěji obývali nemovitosti v družstevním vlastnictví. Mezinárodní organizace při řízení restitučního procesu spíše uspěly v zajištění rekonstrukce domu v soukromém vlastnictví, než v zdoluhavém přesvědčování okresních úřadů, aby z nelegálně obývaných obydlí vykázaly nájemníky. Návrat utečenců na venkov tudíž nepředstavoval natolik citlivou otázku, neboť zničené domy neobývali vysídlenci z jiných regionů. Minoritním repatriantům během jejich návratu na venkov nikdo fyzicky nebránil, což se – ve srovnání s městy – projevilo ve vyšším počtu úspěšných restituentů.

Jedna z vyslovených domněnek o tom, proč mezinárodní společenství podporovalo téměř výhradně nápravu fyzických škod, tj. obnovu domovního fondu a infrastruktury, mohla vyplývat z převládající představy Západu o BaH jako jedné z nejvíce rurálních zemí Evropy. Mezinárodní představitelé se patrně domnívali, že pokud většina obyvatel opustila venkov, budou se sem tito vysídlenci chtít vrátit. V důsledku této úvahy soudili, že k zajištění ekonomické samostatnosti, jež utečenci navrátí práci v zemědělství, je potřeba primárně restituovat a sanovat jeho obydlí a sousední zemědělské polnosti. Jinak řečeno po zajištění obnovy domova a přilehlého okolí ze strany mezinárodních organizací si navrátilce měl sám svou zemědělskou činností zabezpečit socioekonomickou soběstačnost.

Mezinárodní protektoři však nedostatečně refletovali skutečnost, že ne všichni obyvatelé z venkovských regionů se v době socialistické Jugoslávie živili výhradně zemědělstvím. Lze se tedy oprávněně domnívat, že jim v návratu bránila jejich neochota angažovat se v zemědělství, což byla v důsledku neúspěšné postsocialistické transformace *de facto* jediná hospodářská sféra, v níž mohli na venkově nalézt uplatnění. Vzhledem k tomu, že většina bosenského obyvatelstva před válkou žila ve venkovských oblastech, podpora obnovy původního multietnického složení země, tj. zajištění repatriace na venkov, se neshodovala s tím, jak Západ nastavil postsocialistickou transformaci.

Projekt mírotvorné poválečné obnovy BaH byl na Západě považován za předlohu při hledání nového paradigmatu poválečné rekonstrukce státu a usmíření znepřáteleného obyvatelstva. Absence národního usmíření na celostátní úrovni BaH ale způsobila, že mezietnické soužití na regionální úrovni zůstávalo zatíženo řadou nedořešených sporů a kolektivním mlčením k politicky či morálně citlivým tématům. Minoritně se vracející

utečenci nepřispěli ke zdárné rekonstrukci, reintegraci a usmíření původního lokálního společenství. Naopak etnická homogenita zpětně posilovala vzájemné národnostní stereotypy a antagonismy. Poválečnou bosenskohercegovskou společnost charakterizuje minimální množství mezietnických kontaktů. Bosňáci, Srbové a Chorvaté žijí víceméně v oddělených a uzavřených světech, ve kterých nemají příliš příležitostí setkávat se, diskutovat a konfrontovat své názory se zástupci jiného národa.

Pokud platí v úvodu vyslovená teze, že usmíření v postkonfliktní společnosti představuje posun od rozdílné minulosti ke sdílené budoucnosti, pak veškeré snahy mezinárodních protektorů překlenout mezietnické rozdíly a akcentovat důvěru ve funkčnost společného soužití tří konstitutivních národů na jednom státním teritoriu BaH neuspěly. V takovéto situaci nelze předpokládat, že by mohlo vůbec dojít k závěrečnému posunu od těžko prosazované koexistence ke skutečnému vzájemnému smíření a ochotě všech tří konstitutivních národů sdílet jedno teritorium v podobě občanského státu. Při hledání odpovědi na otázku, proč tomu tak je a proč mezinárodní společenství ve svém úsilí nemohlo uspět, se obloukem dostáváme na samotný počátek, tj. k příčinám eskalace napětí v socialistické Jugoslávii, důvodům, které vyvolaly občanskou válku a způsobu mírového řešení konfliktu, tj. západními diplomaty vnucenému a nastavenému uspořádání země.

Prameny a literatura

V důsledku absence výsledků poválečného statistického sčítání a ve snaze zachovat si objektivní přístup bylo potřeba opřít rozsáhlou pramennou základnu, jež zahrnovala primární zdroje a sekundární literaturu srbochorvatské, anglické a francouzské provenience spjatou s bosenským konfliktem o další zdroj. Tím se pro mě stal terénní výzkum provedený v prostoru BaH v rozmezí let 2009–2013. Bez jeho poznatků a následné komparace s ostatními prameny by nebylo reálně možné etno-demografickou situaci v zemi objektivně zkoumat, natož pak současné etnické uspořádání obyvatelstva BaH relevantně rekonstruovat.

Předkládaná práce tak nepředstavuje klasickou historickou studii, naopak je v ní kladen důraz na interdisciplinární výzkum. Při studiu proměn jednotlivých procesů v prostoru a čase byly využity jak historické metody, tak i formy výzkumu, jež aplikuje současná sociální a politická geografie a demografie.

V první části práce věnované etno-demografickému vývoji socialistické BaH pracuji se statistikami a materiály, které tehdejší skutečností relativně odpovídaly. Pro období po roce 1991 jsem však již nucen využívat statistiky, jež rozhodně nelze z důvodu absence celorepublikového sčítání považovat za objektivní, naopak mají velmi variabilní vypovídací

hodnotu, mnohdy se od sebe vzájemně liší a místy si svými údaji dokonce v zásadě odporují. Statistiku repatriační úspěšnosti vedly tři rozdílné mezinárodní subjekty (UNHCR, RRTF a SFOR), které v rámci sběru dat uplatňovaly odlišnou metodologii. Všechny však shodně a soustavně zdůrazňovaly, že jimi vykazované údaje o počtech navrátilců je nutné chápat v rovině pouhých odhadů. Interpretace shromážděných dat tak mohla představovat maximálně indikátor poukazující na určitý trend, v žádném případě přesné zachycení populační reality.

V druhé a třetí části práce využívám další prameny jiné než statistické provenience. K problematice občanské války v BaH existuje neobyčejně rozsáhlé množství primárních zdrojů (zprávy OSN, mezinárodního společenství, výstupy mezinárodních nevládních organizací, dokumenty zaangażovaných aktérů aj.), ale i sekundární literatury, která však téměř vždy více či méně protěžovala jednu z bojujících stran. Kvantita tak převažuje nad kvalitou. Vzhledem k tomu, že většina titulů je zatížena řadou negativních jevů a má tudíž limitovanou výpovědní hodnotu, je třeba publikace využitě v disertační práci chápat spíše jako další z primárních pramenů než jako seriózní zdroj objektivních informací.

Početné dokumenty mezinárodních organizací, které působily v BaH, kriticky analyzuji, posuzuji v kontextu doby vydání, přihlížím k tomu, či zájmy využitě materiály sledují a jejich závěry konfrontuji se sekundární literaturou a zjištěními z terénních šetření. V rámci podkladových pramenů jsem se opřel o samotnou Daytonskou mírovou dohodu, dokumenty mezinárodních subjektů působících v BaH (OHR, UNHCR, OSCE, IOM, World Bank), mezinárodních nevládních organizací (dokumenty Amnesty International, ICG, Helsinského výboru, European Stability Initiative, Friedrich Ebert Stiftung, Human Rights Watch), vládních publikací (Strategie pro naplňování *Přílohy 7* a její revize Ministerstva pro lidská práva a uprchlíky; dokumentů vlády Federace BaH a Republiky srbské a materiálů (nejen statistickým), jež publikovaly oba dva statistické úřady), ale i dalších mezinárodních a vnitrostátních humanitárních, neziskových a příspěvkových asociací, které své působení v rámci návratové otázky zaznamenávaly v podobě výročních zpráv, přehledů, hlášení, ale i podrobněji prováděných rozborů (SIDA, UZOPI). K daytonskému období jsem rovněž čerpal z memoárové literatury představitelů západní správy, ale i některých politických představitelů BaH (C. Bildt, D. Owen, R. Holbrooke, B. Plavšić).

V disertaci jsem přihlížel i k výstupům jihoslovenské demografie, které lze (podobně jako další odbornou literaturu) rozdělit dle etnické příslušnosti do tří základních skupin. Základním nedostatkem těchto prací je neschopnost zaujmout k problematice kritičtější odstup a z toho plynoucí účelovost a jednostrannost prezentovaných závěrů.

V rámci studia socioekonomického vývoje socialistické BaH, hospodářského pokroku a modernizačních proměn, které vyvolaly výrazné proměny v dichotomii městského a venkovského osídlení, jsem využil především prací T. Bringaové, W. Lockwooda a D. Rusinowa. Z jihoslovanských autorů se modernizačním vývojem BaH detailněji zabýval např. H. Kamberović či B. Golić, a jeho důsledky v rurálním prostředí např. V. Puljiz či D. Sparavalo. Klíčovými pracemi k národnostní politice federativní Jugoslávie se pro mě staly publikace S. Ramet, P. Shoupa a S. Burga s M. Berbaumem. Velmi inspirativní v rámci zpracování proměn etnické konfigurace bosenského obyvatelstva byla studie X. Bougarela. Aspekty národnostního vývoje v socialistické Jugoslávie se zabývali i demografové N. Botev, R. Wagner, D. Dyker, Z. Irwin, či V. Perica.

Jugoslávská krize, jež se přetavila do série otevřených konfliktů, vyvolala obrovský zájem veřejnosti především v západním světě. O charakteru působení mezinárodního společenství v rámci poválečné mírové rekonstrukce jsem čerpal z prací S. Boseho, R. Belloniho, T. Donaise, D. Chandlera, M. Ducasse-Rogierové, C. Catera a dalších. V pasážích věnovaných problematice navrátilců, kde jsem se pohyboval na pomezí vědních disciplín sociální geografie a antropologie, pro mě z širokého spektra autorů byli nejinspirativnější uznávaní a hojně citovaní antropologové S. Jansen, A. Stefansson, M. Eastmondová, L. Huttunenová. V českém prostředí se vývojem daytonské BaH v souvislosti s uprchlickou problematikou příliš autorů obsáhleji nezabývalo. Pokud pomineme přehledové práce L. Hladkého, F. Tesaře a Z. Uherka pak za jediný relevantnější pokus dílčího zpracování problematiky spjaté s repatriací utečenců v daytonské BaH lze aktuálně považovat diplomovou práci J. Šimáka.

Seznam literatury - výběr:

- BELLONI, R.: *State Building and International Intervention in Bosnia*, New York 2007, 213 s.
- BILDT, C.: *Peace Journey: The Struggle for Peace in Bosnia*, London 1998, 419 s.
- BOSE, S.: *Bosnia after Dayton. Nationalist Partition and International Intervention*, New York 2002, 295 s.
- BOŠNJOVIĆ, I.: Demografska prošlost i budućnost Bošnjaka, Hrvata i Srba u Bosni i Hercegovini. In: *Forum Bosnae*, roč. 9, 2006, s. 79–87.
- BOTEV, N., WAGNER, R.: Seeing Past the Barricades: Ethnic Inter-marriage in Yugoslavia During the Last Three Decades. In: *Anthropology of East Europe Review, Special Issue: War among the Yugoslavs*, Vol. 11, 1993, s. 29–38.
- BOUGAREL, X.: Bosnie-Herzégovine: Anatomie d'une poudrière. In: *Hérodote*, No. 67, Paris 1992, s. 84–148.
- BRINGA, T.: *Biti Musliman na bosanski način. Identitet i zajednica u jednom srednjobosanskom selu*, Sarajevo/Zagreb 2009, 272 s.
- BURG, S. L., BERBAUM, M. L.: Community, Integration, and Stability in Multinational Yugoslavia. In: *The American Political Science Review*, Vol. 83, 1989, s. 535–554.
- BURG, S., SHOUP, P.: *The war in Bosnia and Herzegovina: ethnic conflict and international*

- intervention*, Armonk 1999, 499 s.
- CATER, C. K., COUSENS, E. M.: *Towards peace in Bosnia and Herzegovina: implementing the Dayton accords*, London 2001, s. 189 s.
 - DONAIS, T.: *The political economy of peacebuilding in post-Dayton Bosnia*, London 2005, 207 s.
 - DUCASSE-ROGIER M.: *A la recherche de la Bosnie-Herzégovine*, Paris 2003, 543 s.
 - DYKER, D.: The Ethnic Muslims of Bosnia. Some Basic Socio-Economic Data. In: *Slavonic and East European Review*, Vol. 50, 1972, s. 238–256.
 - EASTMOND, M.: Transnational Returns and Reconstruction in Post-war Bosnia and Herzegovina. In: *International Migration*, Vol. 44, 2006, s. 141–166.
 - GOLIĆ, B.: *Ekonomika prostora u privrednom razvoju Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1994, 284 s.
 - HLADKÝ, L.: *Bosenská otázka v 19. a 20. století*, Brno 2005, 388 s.
 - HOLBROOKE, R.: *To End a War*, New York 1998, 410 s.
 - HUTTUNEN, L.: Sedentary Policies and Transnational Relations: A ‘Non-sustainable’ Case of Return to Bosnia. In: *Journal of Refugee Studies*, Vol. 23, 2009, s. 41–61.
 - CHANDLER, D. (ed.): *Peace without politics?: ten years of international state-building in Bosnia*, London 2006, s. 176 s.
 - CHANDLER, D.: *Bosnia: Faking Democracy after Dayton*, London 1999, 254 s.
 - IRWIN, Z. T.: The Islamic Revival and the Muslims of Bosnia-Herzegovina. In: *East European Quarterly*, Vol. 17, 1984, s. 437–458.
 - JANSEN, S.: Refuchess: locating Bosniac repatriates after the war in Bosnia-Herzegovina. In: *Population, Space and Place*, Vol. 17, 2011, s. 140–152.
 - JANSEN, S.: The Privatisation of Home and Hope: Return, Reforms and the Foreign Intervention in Bosnia-Herzegovina. In: *Dialectical Anthropology*, Vol. 30, 2006, s. 177–199.
 - KAMBEROVIĆ, H.: *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina do 1945. do 1953. godine*, Tešanj 2000, 214 s.
 - LOCKWOOD, W.: *European Moslems. Economy and Ethnicity in Western Bosnia*, New York 1975, 241 s.
 - MARINKOVIĆ, D.: *Demografski problemi procesa izbjeglištva u Republici Srpskoj*, Banja Luka 2005, 171 s.
 - MARKOTIĆ, A.: *Bosna ostaje bez svjedoka (s demografsko-političkog vidikovca)*, Mostar 1999, 303 s.
 - OWEN, D.: *Balkan Odyssey*, Orlando 1995, 394 s.
 - PAŠALIĆ, S.: *Demografski gubici u BiH (1992–2011)*, Zvornik 2011, rukopis.
 - PERICA, V.: *Balkanski idoli: religija i nacionalizam u jugoslovenskim državama*, 2 sv. Beograd 2006, 280 a 284 s.
 - PLAVŠIĆ, B.: *Svedočim, Druga knjiga*, Banja Luka 2005, 176 s.
 - PULJIZ, V.: *Ekzodus poljoprivrednika*, Zagreb 1977, 235 s.
 - RAMET, P. S.: *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1962–1991*, Bloomington and Indianapolis 1992, 346 s.
 - RUSINOW, D.: *The Yugoslav experiment: 1948–1974*, London 1977, 410 s.
 - SHOUP, P.: *Communism and the Yugoslav national question*, New York 1968, 308 s.
 - SPARAVALO, J.: Deagrarizacija – osnov socijalne i prostorne pokretljivosti stanovništva Bosne i Hercegovine u periodu poslije drugog svjetskog rata. In: ŠEHIĆ, N. (ed.): *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo 1990, s. 366–388.
 - STEFANSSON, A. H.: Coffee after cleansing? Co-existence, co-operation, and communication in post-conflict Bosnia and Herzegovina. In: *Focaal–Journal of Global and Historical Anthropology*, Vol. 57, 2010, s. 62–76.
 - STEFANSSON, A. H.: Homes in the Making: Property Restitution, Refugee Return, and Senses of Belonging in a Post-war Bosnian Town. In: *International Migration*, Vol. 44, 2006, s. 115–139.
 - ŠIMÁK, J.: *Návrat uprchlíků a přemístěných osob na území Bosny a Hercegoviny po Daytonu* [rukopis]: diplomová práce, Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd, Praha 2010, 96 s.
 - TESAŘ, F.: Ozbrojený konflikt na území BaH po rozpadu SFRJ. In: GABAL, I. (ed.): *Etnické menšiny ve střední Evropě*, Praha 1999, s. 255–332.
 - UHEREK, Z.: *Češi v BaH: antropologické pohledy na společenský život české menšiny v zahraničí*, Praha 2011, 230 s.